

ОГРАНИЧЕЊЕ ОПТИЦАЈА НОВЧАНИЦА У СРЕБРУ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ ПРЕ И У ТОКУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Марко Д. Андрејић
Универзитет одбране у Београду, Војна академија, Катедра логистике
Снежана Љ. Крстић
Универзитет одбране у Београду, Војна академија, Катедра за финансије
Миодраг Н. Паспаљ
Београдска пословна школа

Државни интервенционизам, који је био присутан у економској политици Краљевине Србије крајем 19. и почетком 20. века, знатно је угрозио реализовање основних задатака српске централне емисионе установе да се јефтиним кредитима развија привреда Србије. Мерама државне интервенције које су уведене 1894. године, ограничен је оптицај новчаница у сребру. Директна последица ограничења оптицаја новца крајем осамдесетих и почетком деведесетих година 19. века била је појава феномена ажије. После испољених супротности у ставовима краљевске владе и Народне банке по питању ажије, држава је законом ограничила висину оптицаја сребрних новчаница. Управо је циљ овог рада да укаже на последице које је произвео државни интервенционизам у пословању Народне банке, као и утицај који се на тај начин производио на привредну активност и макроекономску равнотежу.

Кључне речи: *биметализам, ограничење оптицаја новца, државни интервенционизам, ажија*

Увод

Директна последица ограничавања новчаног оптицаја у Краљевини Србији, крајем осамдесетих и почетком деведесетих година 19. Века, јесте појава ажије. То је монетарни феномен који је изазивао највећу пажњу јавности, а и највише полемика. Ажија је представљала доплату у сребру за износ разлике између номиналне вредности злата и националне новчане јединице. Показивала је депресијацију националне валуте у односу на злато, као међународно признато средство плаћања.

Све већи развој активности Народне банке у Србији, које су се могле приметити после преброђених првих тешкоћа, резултирале су у порасту просечног оптицаја новчаница у сребру. Пораст оптицаја проширио је послове Народне банке (у даљем тексту Банка), али је све ово наишло на велику критику јавности, привредника и државе. „Како се услед читавог низа рђавих година, несређених финансија и периода великог

државног задуживања у иностранству, па и услед унутрашњих политичких прилика, појавила ажија на злато у висини у којој она до тога времена није никада била, почело се распростирати мишљење да је њена појава у вези са порастом оптицаја новчаница у сребру. Када се има на уму да је ажија увек уносила немир у пословни свет и несигурност у привредни промет, разумљиво је да је њена појава и овом приликом узнемирила јавност. Тврдило се тада да Народна банка из разлога чистог профита проширује новчани оптицај и да је он непотребно велики.”[1] Приговор се базирао на чињеници да знатан део оптицаја новчаница у сребру није био употребљен на привредне кредите, већ на банчине послове куповине и продаје злата.

Улога привилеговане Народне банке Краљевине Србије у пословима емисионе активности

Емисионе установе имају задатак да створе домаћи новац, који нема унутрашње вредности, али на домаћем тржишту представља вредност. Да би тај новац могао да представља вредност, било је потребно да онај који га прима буде уверен да ће у сваком тренутку моћи упутницу која замењује новац заменити за вредности на које она гласи. До периода између два светска рата емисионе установе издавале су банкноте, упутнице на себе саме, којима су се обавезивале да у свако доба њихов ималац може добити на банчинима касама онолико вредности, колико оне представљају, тј. за колику се вредност Банка обавезује према имаоцу упутнице. Дакле, банкноте емисионе установе биле су кредит којим је „публика” кредитирала саме банке. Емисионе банке издавале су упутнице на ковани новац који се налазио у њиховим трезорима. Јавност је знала да новац постоји у банци и веровала у њену обавезу да ће готовином исплатити своје упутнице. То веровање било је тако јако, па грађани нису ни помишљали да упутнице размењују за ковани новац, него су их предавали за своја дуговања кредиторима, који су исто то чинили. Тако је новчаница [2] циркулисала из руке у руку и веома ретко долазила на касу банке ради размене.

Издавање новчаница био је један од најбитнијих пасивних [3] послова којима се бавила наша емисиона установа – Привилегована народна банка Краљевине Србије. Та повластица банке била је изражена чланом 7. Закона о Народној банци из 1883. године. „Из факта да се новчанице ретко размењују за ковани новац, наука и пракса су извели закључак, да није ни потребно да се увек у касама банчинима држи количина новца равна количини издатих новчаница, него се може много мања количина новца држати приправног за исплату банчинима обавеза, ако су новчанице сигурно пласиране и ако се обавезе банчинима дужника могу увек лако и брзо наплатити. Банка може два и три пута више издати новчаница него што има новца кованог у својим касама, али зато вишак издатих новчаница мора бити пласиран у краткорочне и сигурне зајмове.” [4] Према томе, на подлози кованог новца емисиона банка могла је издати два и три пута више новчаница. Новчаницу, да би остваривала своју економску функцију, требало је да без икаквих ограничења примају у промету приватна лица и држава. Због свега овога, емисионе установе морале су да се придржавају одређених принципа пословања јер су биле под државном контролом.

Међутим, без обзира на одличан одзив приликом уписа акција и уплата за акције, улазак саме банкноте у платни промет био је повезан са проблемима. Привреда и становништво тадашње Србије тешко су прихватили папирни новац. Народна банка, и пре него што је банкнота пуштена у оптицај као средство плаћања, предвиђала је одређене тешкоће, с обзиром на то да је банкнота била сувише нова појава за наш народ који се од давнина служио златом и сребром, тј. металним новцем. Неповећење грађана у папирни новац било је реално с обзиром на лоше искуство са аустроугарским новчаницама, које су емитовале аустријска држава и њена централна банка, водећи инфлаторну политику.

Привилегована народна банка Краљевине Србије отпочела је свој рад у најнеповољнијем времену. Банкнота од 100 динара била је сувише крупна за тадашње привредне прилике и куповну моћ становништва Србије. Са заменом банкнота у злато се журило, без покушаја да се новчаница пусти у даљи оптицај. Није само становништво било неспремно да прихвати прву српску новчаницу, већ и многи новчани заводи, као нпр. Управа фондова, па су правили проблеме око њеног пријема. „Мада се прва српска новчаница тешко пробијала у живот, она се зато иако емитована као привремена, одржала у оптицају дуго, практично до I светског рата. Од 50.000 комада, колико их је пуштено у оптицај, у току 30 година је из промета због оштећења повучено и поништено свега 1099 комада, што говори о ванредно добром квалитету ове прве банкноте Народне банке. Други доказ њеног доброг квалитета је чињеница да за три деценије њеног битисања у оптицају није забележен ни један фалсификат. Званично, ова прва новчаница Привилеговане народне банке Краљевине Србије, пуштена у оптицај 1884. године, повучена је из оптицаја и коначно застарела тек 5. фебруара 1921. године. Неповучено из оптицаја (заједно са тим новчаницама у исплаћеним деловима) остало је само 73 комада.” [5]

Новчанице Привилеговане народне банке које су пуштене у промет биле су осигуране златом, сребром и другим вредностима. Под златом и сребром подразумевала се сва метална готовина, која се налазила у касама банака. Том металном готовином банкноте требало је да буде покривено најмање 40% од целокупне вредности која је била у оптицају. Покриће метално 40%, усвојено Законом о Народној банци од 1883. године, представљало је јаче покриће. Вредности којима је била осигурана новчаница морале су према законском пропису бити сигурне и лако претвориве у злато и сребро. У почетку, Банка је издавала само новчанице у злату, али је убрзо почела са праксом издавања и новчаница у сребру. Док су у оптицају биле само новчанице у злату, Банка је тешко одржавала металну подлогу у законом одређеној сразмери, јер се овим новчаницама стално извлачило ковано злато из њених трезора. Касније, пуштањем сребрне новчанице, Управа банке је стабилно одржавала метално покриће за новчанице у злату на пуну суму, па су оне биле покривене металом 100 за 100 да би Банка била у могућности да у сваком моменту све златне новчанице исплати металом. Банка је увек могла да исплаћује новчанице у злату кованим златом, а да то није утицало на металну подлогу за новчанице у сребру.

Прву годину банчиног рада циркулисала је само новчаница у злату. Економске прилике нису биле такве да су се новчанице од 50 и 100 динара плативе у злату могле одржати у оптицају. Тек увођењем у оптицај новчанице у сребру, Банка почиње да одговара своме задатку.

Новчаница у сребру издавала се према чл. 11. Закона о Народној банци, на основу подлоге у кованом новцу и сигурним трговинским и финансијским вредностима. И за ову новчаницу постављен је исти однос између подлоге у новцу и оптицаја који је постављен и за златне новчанице. Међутим, издавање златних новчаница није се ограничавало законом, а сребрних јесте. По Закону од 1885. године, када је уведена новчаница у сребру, никаквих ограничења за издавање није било. Банка је могла издати два и по пута више тих новчаница од металне подлоге коју је у својим касама имала, било да је та подлога у злату или у сребру. Законским решењем из 1885. године, упркос противљењу Народне банке, уведен је биметализам. То је представљало базу новчаног система у Краљевини Србији до завршетка Првог светског рата.

Слобода издавања сребрних новчаница трајала је до 1893. године, када је законодавним тумачењем ограничено издавање сребрних новчаница на 10.000.000 динара. Касније се прешло на контингентирање, прво, 25.000.000 динара, а касније 30.000.000 динара. У последњем Закону о Народној банци од 15. марта 1908, оптицај новчаница у сребру био је ограничен тако што је максимум издавања везан за уплаћени капитал Банке. Банка је могла пустити у оптицај новчаница пет пута више од уплаћеног капитала.

Банка је новчанице од 10 динара у сребру пуштала у три издања (1885, 1887, и 1893. године), од којих су само новчанице другог и трећег издања биле у оптицају, а новчаница првог издања повучена је из оптицаја и поништена. Новчаница од 100 динара у сребру израђена је у Француској банци у Паризу, са датумом од 5. фебруара 1905, а пуштена у оптицај 1907. године.

„На крају 1884 – прве године рада Народне банке, укупна подлога за емисију новчаница износила је 1.317.680 динара, од тога: 875.534 динара у злату, 829 динара у сребру и 356.317 динара страних кореспондената (девизе са покрићем у злату). У оптицају је, у истом раздобљу, било 781.800 динара (у злату). Према томе, покриће је износило 168,54% што је за 128,54% више од законског минимума.” [6] Узевши у обзир све ове околности које су пратиле оснивање и почетак рада Народне банке, може се схватити овај опрез у емисионој политици. Поверење грађана у Народну банку потпуно би пољуљала немогућност замене новчаница за злато, чиме би банчина будућност већ на самом почетку била неизвесна. Управо да се то не би догодило, већ у првој години пословања издавању банкнота се приступило веома опрезно.

Централно место у вођењу новчане емисије било је засновано на начелима сигурности и ликвидности. Поштован је законом утврђен минимум о покрићу новчаница у оптицају са 40% у злату. У мирним временима остваривана је најнижа стопа покривености новчаница, и тада није било великог притиска на шалтере Банке ради замене за метални новац. Подаци из годишњих извештаја Народне банке показују да је на крају 1900. године покривеност новчаница износила 46,40%, а на крају 1894. године 45,38%. То је увек било изнад Законом прописане стопе. Међутим, у нестабилним и неродним годинама, нарочито ратним, покривеност новчаница била је доста већа него што је законом прописано. На пример, после Царинског рата са Аустроугарском, покриће је на крају 1906. износило 73,97%, за време Првог балканског рата 1912. године износило је 85,51%, а у првој години Првог светског рата чак 115,63%. [7] Банка је непрестано испуњавала своју обавезу вршећи неограничену замену папирног у златни новац. Само је у два случаја дошло до одступања. Први пут после избијања Балканског рата, Банка је имала право да новчанице које су јој

поднете ради замене за злато, исплаћује са 25% у сребру. Та пракса је трајала до 28. јануара 1914. године. По избијању Првог светског рата, Народна банка је по други пут суспендовала обавезу исплате злата доносиоцима банкнота.

Дакле, после почетних проблема, појачан оптицај банкнота интензивирао је све послове Банке: кредитирање привреде и државе, интервенције на тржишту злата и јачање металне подлоге. Највећи оптицај десетица оствариван је у јесен, у сезони пољопривредних активности. Годишњи пораст циркулације сребрних новчаница износио је око четири милиона динара годишње, а разлике у годишњим колебањима биле су двоструко више. Постојање двојакних новчаница, до којих је дошло услед тадашњих специјалних валутних прилика, јесте једна од најважнијих карактеристика банчиног емисионог посла пре рата. Оптицај новчаница у злату није био подвргаван никаквим законским ограничењима (за њих је увек остао на снази систем покрића од 40%). Удео златне новчанице у укупном новчаном оптицају за цео предратни период износио је свега око 5%, мада јој је држава увек била наклоњена. Главна мана новчанице у злату била је у томе што је она била стално подношена на замену за метал.

Монетарни систем биметализма

Аристотел је још у своје време у Атини запазио да када се у промет пусти новац пуне вредности и новац чија је номинална вредност мања од стварне вредности, тада „рђав новац” потискује из оптицаја „добар новац”. Много касније овај феномен схватио је сер Томас Грешам, па је формулисао закон који је назван његовим именом: када у одређеној земљи циркулишу две врсте новца, новац који је мање вредан остаће у оптицају, а други ће се гомилати као благо или извозити, што опет значи да рђав новац потискује добар новац из оптицаја. Узроке описане појаве лако је објаснити: уколико се у промету користи монета чија је вредност мања од номиналне, упоредо са монетом чија је номинална вредност једнака стварној, сви ће настојати да обавезе плаћају лошијом монетом, док ће добру чувати што дуже. У новчаним системима где постоји биметализам, тј. истовремено циркулишу златна и сребрна монета, стално је постојала тежња да се утврди однос између вредности злата и сребра. Показало се да је то немогуће, јер је тржишна вредност сребра у прошлости често била подложна променама, због отварања нових рудника. По Грешамовом закону, у тим ситуацијама златни новац се повлачи из оптицаја и за њега се мора извршити одређена доплата (ажија) при размени за сребро. Државе које су имале биметализам, имају практичних искустава да је најбоље решење ако се избегне законско регулисање односа вредности између злата и сребра. [6]

Уколико се у оптицај пусти више папирног новца него што то потребе оптицаја захтевају, на основу закона понуде и тражње, његова вредност опада. По Грешамовом закону, папирни новац потискује из оптицаја златни, па је у размени за злато потребно доплатити ажију. Из Грешамовог закона проистиче Кингов закон: повећања цена злату доказ је нагомилавања папирног новца у новчаном саобраћају и његовој смањеној вредности, тј. депресијацији.

Појавом емисионог банкарства монетарни системи који су базирани на биметализму сусрећу се са проблемом биметалног покрића новчаница у оптицају. Златни

стандард био је на снази до Првог светског рата и није дозвољавао одступања, па је поверење у издаваоце новчаница било изузетно.

Ако се проблем депресијације националног новца из области монетарне теорије пренесе на терен Србије крајем прошлог столећа (19. век), може се закључити да су учињене грешке у новчаној политици. Оне су, уз потешкоће у одвијању привреде, довеле до нежељених последица и повећања ажије. Прво, показано је праксом да је избор златне новчанице од 100 динара био грешка, јер је промет тадашње Србије захтевао много мање апоене. Друго, још већа грешка настала је пуштањем у оптицај десетице у сребру.

Народна банка је у својој одбрани потенцирала расправу о томе која је подлога боља за издавање новчаница, запостављајући битније питање: колико је новчаница пуштено у оптицај у односу на потребну количину. Превеликим емитовањем новчаница на сребрној подлози потиснуте су златне монете из оптицаја, а појавиле се ажије. Интересантно је да је у другој половини године (због аграрне структуре српске привреде) привреда оживљавала, што је, успостављањем равнотеже између потребне и стварне количине новца, доводило до нестанка ажије. У првој половини године, супротно, долазило је до успоравања привредне активности.

Појава ажије у финансијској политици Србије

Једна од кључних карактеристика новчаног оптицаја у Краљевини Србији била је ажија. Подаци показују да је ажија постојала у Србији и пре оснивања Народне банке и да је 1866. године износила 5–6%, 1875. године око 5%, а 1880. године 3–4%. У години оснивања Народне банке, дакле, 1884. износила је 4%. Њен врхунац био је између 1893. и 1903. године, када је потпуно у оптицају доминирала сребрна новчаница од 10 динара. Народна банка обављала је емисиону функцију, па су многи критичари сматрали да је баш она одговорна за пораст ажије. Интервенције на тржишту злата и оптицај сребрних новчаница довођени су у непосредну везу са слабљењем динара. Морале су уследити мере ограничења количине оптицаја новчаница са покрићем у сребру. Критичари политике Народне банке сматрали су да је сребрна десетица била основни узрок ажије. Народној банци се замерало што је велики део емисије новчаница плативих у сребру користила за куповине злата, а не за кредите привреди, у време када је ажија била ниска, а то злато је продавала за сребро када би ажија расла. Народна банка је објашњавала да је то радила не из „профитерских” разлога већ да би спречила спекулације око ажије.

Великим и наглим порастом оптицаја сребрних новчаница, почетком деведесетих година 19. века, повећала се и ажија на злато. У свим земљама које имају слабу продуктивност и које су задужене у иностранству, јавља се разлика у цени између вредности домаћег новца и новца којим се могу измирити обавезе на међународном тржишту. Уколико је тражња већа за тим међународним средством плаћања, и уколико га мање има у земљи, утолико је скупљи. Разлика коју је требало доплатити у националном новцу за међународни, у време примене златног стандарда била је ажија. Висина ажије зависила је од платног биланса сваке државе.

Велико нерасположење према новчаници у сребру потицало је отуда што је баш у то доба јако опадала вредност сребрном металу, па се веровало да пада и

вредност сребрної новчаници, чиме се повећава ажија. Међутим, ово није било тачно, јер новчаница у сребру није била везана за вредност сребрног метала, већ је била разменљива само за ковани сребрни новац, а не за полуге сребра.

После оснивања Народне банке и после пуштања у оптицај новчаница у сребру, ажија је скакала и достигала близу четири динара по наполеондору. Лоше економске прилике, мали извоз, велики увоз прерађевина, и са тим у вези извоз злата, неуређеност државних финансија и стални дефицит државног буџета, чинили су то да је ажија непрестано показивала тенденцију раста. Банчина управа објашњавала је да новчаница у сребру не утиче толико на ажију, колико негативан међународни биланс и рђаве државне финансије. Подаци су показали да је ажија била најмања када је новчаница у оптицају било највише. Уместо озбиљне полемике о ажији, Народна банка је често била без икаквих разлога нападана, што је касније утврђено приликом дебате измена Закона о Народној банци. Ова ситуација морала се брзо разрешити.

У току расправе о ограничавању оптицаја сребрних новчаница, затражено је законодавно објашњење новчане емисије на основу металног покрића. „Наиме, Банка је тумачила чл. 11. Закона из 1885. године, тако да за покриће сребрних новчаница може користити и злато. То је довело до ситуације у којој су метална подлога и новчани оптицај били у потпуно обрнутој сразмери: у структури подлоге доминирало је злато, док је у оптицају било 95% сребрних новчаница. Влада је имала потпуно другачије схватање поменутог законског решења: подлога у злату могла је да послужи само за емисију златних новчаница, док је издавање сребрних банкнота зависило од подлоге у сребру.” [6] Министар привреде обратио се писмом Народној банци (18. фебруар 1894), у коме је посебно истакао да новчанице које гласе на сребро могу да се издају само на основу подлоге 40% у сребру, али не и на основу подлоге у злату. Новчанице које гласе на злато могле су се издавати само на основу подлоге у злату. Законске одредбе које говоре о смањењу новчаница које гласе на сребро произишле су из претпоставке да управо у количини тих новчаница у оптицају лежи узрок високој ажији на злато. Обе стране биле су упорне у одбрани својих ставова, а сама Народна банка истицала је да би другачије спровођење спорног члана захтевало повлачење око 20 милиона динара сребрних новчаница из оптицаја. Како није могло да се дође до решења, формирана је мешовита комисија, коју су чинили представници ове институције, и то по паритетном принципу. С обзиром на то да се опет није могло доћи до решења, затражено је законодавно тумачење од Народне скупштине, која се 13. децембра 1893. изјаснила да подлога у злату служи само за емисију златних банкнота, а подлога у сребру за емисију сребрних новчаница. Ово решење одобрио је краљ, па је усвојено на заседању Народне скупштине.

На захтев Банке, министар народне привреде послао је 18. фебруара 1894. упутство о спровођењу законског тумачења одлуке да подлога у злату служи само за новчанице које гласе на злато, а подлога у сребру само за новчанице које гласе на сребро. Оваква дефлациона политика имала је негативне последице на кредитирање новчаних завода, па је привредна делатност изузетно опала. Међутим, упркос сталним продајама злата, ажија је достигла 19%, или износ од 3,80 динара по наполеондору. Пошто је увидео грешку, министар народне привреде предложио је Народној скупштини да повуче спорно тумачење, и то је учињено 6. фебруара 1896. године. Дакле, поново је враћена пракса да се за подлогу новчаница у сребру

може користити и сребро и злато, или оба метала. Такође, максимизиран је износ новчаница у сребру на 25.000.000 динара, без обзира на ниво подлоге.

„Последице које је Банка најавила одмах после усвајања Закона испољиле су се већ наредне 1897. године. Кредитирање јесењих радова прекинуто је у пуном јеру, пошто је новчани оптицај премашио 25.000.000 динара новчаница у сребру. Тако је у јулу 1898. године, слободан контингент повећан на 30.000.000 динара. Обустављање привредних активности утицало је на спорије пуњење буџета, а обавезе по отплати спољних дугова су стално пристизале. Зато је 22. марта 1898. године усвојен Закон који је омогућио исплату од 10.000.000 динара Главној државној благајни преко утврђеног лимита за оптицај. Враћање позајмице подразумевало је повлачење одговарајућег износа, тако да укупна сума у промету остане 25.000.000 динара и после повратка позајмљених средстава. Под истим условима, да новчанице у сребру издате по основу државне позајмице не улазе у утврђени контингент, 20. августа 1900. године је одобрен нови кредит држави од 2.000.000 динара, уз камату од 2% као и у претходном случају.” [6]

Свим овим мерама било је угрожено остваривање основног задатака Народне банке да се јефтиним кредитима трговина и занатство развијају у земљи. Решење је пронађено у уговорном регулисању односа Банке и државе, што је потврђено Законом 31. марта 1904. године. „Неуспех новчанице у злату најбоље се може објаснити ако се упореди кретање њеног оптицаја са кретањем ажије на злато. Упоређење јасно показује, да су те две појаве биле у међусобном односу. Ако се посматра кретање оптицаја новчаница у злату, види се да је он у десетогодишњем периоду од 1891 до 1900 године износио свега 1,48% од целокупног оптицаја, док се у идућем периоду, од 1901 до 1910 године, периоду ниске ажије, његов удео попео на 8,48%. Но највећи оптицај новчаница у злату забележен је у години 1911, када их је у саобраћају било за 17,7% укупног оптицаја; те године су услед новог трговинског уговора са Аустроугарском монархијом послови били врло живи, и ажије готово није ни било.” [1]

Ажија је била последица нестабилних валутних и економских прилика у држави. То се пре свега односи на неповољну ситуацију државних финансија, која је била последица константног дефицита, читавих 25 година (1878–1903). На погоршање валуте утицали су претерано задужење државе код емисионе банке и њено задужење у иностранству. Задуживање у иностранству приморало је државу да за отплату дугова купује злато у земљи и извози га у иностранство, чиме је извоз злата био најважнији узрок ажије. Други фактор било је тешко привредно стање, после читавог низа неродних година, праћено падом цена аграрних производа услед све јаче конкуренције америчког жита у Европи. С обзиром на то да није постојао законски утврђен однос између вредности златних и сребрних новчаница, јасно је зашто прописи о ограничењу оптицаја нису могли отклонити ажију. Реаговање Банке било је у духу њене улоге чувара вредности националне валуте. Тачније, како је Управа банке приметила да ажија јако варира и да се пење, одмах је почела да ради на сузбијању ажије. Управа је знала да она сама не може учинити много да ажија нестане, али је исто тако знала да може много учинити да се устали и да диференције не буду велике. Највеће штете ажија је учинила баш својим варирањем. Избећи јаке варијације могло се омогућити само прикупљањем злата када га је било довољно у оптицају и пуштањем у оптицај онда када га је било мало.

„Бранећи се од жестоких напада којима је била изложена, Народна банка је истицала следеће аргументе:

– Новчаницу од 10 динара са покрићем у сребру наметнула је влада, против воље Народне банке – банчин избор је била златна новчаница. Али, временом се показало да сребрна десетица потпуно доминира у новчаној емисији и да се оптицај не може замислити без ње.

– У време најжешћих расправа о ажији, услед открића нових рудника, вредност сребра је непрестано опадала у односу на злато. Производња сребра у свету у 1895. повећана је 4,01 пута у односу на 1870. годину, док је производња злата у истом периоду порасла 1,29 пута.

Одбацујући кривицу у погледу подстицања ажије и негирајући штетан утицај великог оптицаја сребрних новчаница, Банка је наводила да је ажија највиши ниво достигла управо у време када је ограничавање новчаног оптицаја било највеће. Опала је у јесен, када је највише новчаница и било у оптицају.” [6]

Ажија се није изгубила све до Првог светског рата, мада је почела да опада почетком 20. века, великим побољшањем у државним финансијама, отклањањем дефицита, смањењем задужења државе код Народне банке, порастом извоза и приливом страног капитала.

Опадање ажије почетком 20. века ишло је правцем који је у јесен 1905. године показао дисажију од 0,5%. Тачније, од 1903. године ажија више није никад достигла ону висину коју је достигала раније. На појаву дисажије утицала је оскудица у средствима плаћања, најчешће у родним годинама, појачан извоз аграрних производа, али и смањење државног дуга код Народне банке и смањење новчаног оптицаја. Дисажија се појавила 1905. године, а изгубила 1908. године, када се држава поново почела задуживати. Међутим, треба напоменути да је и дисажија, као нерегуларна појава, представљала проблем за привреду једне земље. Дисажија је више била занимљива као појава, него што је била стварни проблем. Ретко је настајала, трајала кратко време, а њен утицај није био значајан.

Новчанице у оптицају до Првог светског рата и укидање система златног важења за време Првог светског рата

Руководећи кадар Народне банке сматрао је да су основни узроци раста ажије у наведеном периоду: 1) дефицит у платном билансу (1878–1903); 2) задуживање државе у иностранству (на домаћем тржишту куповано је злато ради отплате спољних дугова); 3) задуживање државе код Народне банке, при чему је највећи део емисије пласиран ради кредитирања државних расхода, а новчани заводи и предузетници остајали су без капитала; и 4) несређене политичке прилике.

Показало се да је Влада изненада заузела непријатељски став према сребрној новчаници, која је уведена на њен захтев, а против воље Народне банке. Тврдило се да Народна банка тиме што купује злато својим новчаницама у сребру још више повећава разлику између злата и новчанице. Као додатна замерка поставила се и

политика металног покрића новчанице у сребру, где је тумачено да је Банка за покриће новчаница у сребру могла користити златан метал. Приговори против оптицаја банчаних сребрних новчаница довели су до захтева да се дотадашња пракса укине и да Народна банка држи у свом покрићу злато за златне, а сребро за новчанице које гласе на сребро.

Све ово резултирало је изменама и допунама Закона од 6. фебруара 1896, којим је Скупштина на предлог Владе укинула законодавно тумачење члана 11. и поново санкционисала ранију праксу да метална подлога за новчанице у сребру може бити и даље или у сребру или у злату, или мешовито у оба метала. На овај начин отклоњена је опасност повлачења новчаница из оптицаја, али је уведена новина којом је Закон максимирао оптицај новчаница у сребру на 25.000.000 динара, без обзира на стање металне подлоге. Ову меру Народна банка није радо прихватила, чак је покушала да јавности скрене пажњу на опасност по привреду, јер се мера директно косила са основним начелом добре емисионе политике, тј. еластичитетом оптицаја. Мера директног ограничења оптицаја, због опасности које носи у себи, напуштена је код већине емисионих банака у свету.

Законом о Народној банци од 22. марта 1898, Банка је била дужна да према потреби државе учини позајмицу Главној државној благајни у износу од 10.000.000 динара у сребрним новчаницама. Измењен је члан 11. по којем је Банци дозвољено да може издавати сребрне новчанице за суму од 35 милиона динара, али са сразмером у металној подлози која је била предвиђена и за издавање дотадашњег максимума од 25 милиона динара, тј. онолико колико је Банка и према ранијем овлашћењу имала право да емитује. На тај начин Закон је повисио оптицај новчаница због државних потреба за 40% и тиме омогућио да се државно дуговање код Народне банке дупло повећа. Услед максимирања оптицаја сребрних новчаница на суму од 25 милиона динара, дошло је до обуставе кредита баш у периоду најјаче привредне активности.

Изменом Закона од 23. јула 1898, повишен је контингент од 25 на 30 милиона динара. Још један Закон о позајмици држави у износу од 2.000.000 динара донет је 20. августа 1900. године. Њиме је прописано да новчанице у сребру издате по државном зајму не улазе у контингент слободне банчине емисије, али да се метално покриће за њих мора држати у истој сразмери као и за слободан контингент. Такође, било је предвиђено да уколико држава буде враћала од овог зајма у току једне године, толико Банка у наредној години мора снижавати оптицај, па за годину дана по исплати целог зајма у оптицају не сме остати више новчаница него што их Банка по закону може издати. Максимирање слободног контингента новчаница, и законом дата обавеза да се једном пуштене у промет новчанице морају коначно повлачити у сразмери враћања државног дуга, негативно су утицале на кредитне послове Банке.

Законом од 31. марта 1904. дата је могућност привременог задуживања државе по државним боновима за обртни капитал до 10 милиона динара, ранији дугови спожени су у јединствен дуг по рачуну обртног капитала и Банци је дозвољено да издаје сребрне новчанице и на суме од 50 и 100 динара. Најбитније код Закона од 1904. године је то што је установљено начело пуног поштовања уговорног односа са Банком. Био је то став министра финансија др Пачуа и целе Владе према Народној банци. Од 1904. године, када је остварен суфицит у плаћањима са иностранством и када су фискални приходи стабилизовани, растао је и оптицај златних новчаница. [2]

Званично, прва новчаница Народне банке Србије пуштена у оптицај 1884. године, повучена је из оптицаја и коначно застарела 5. фебруара 1921, мада се у пракси задржала краће у оптицају, тачније до Првог светског рата. Новчаница од 10 динара у сребру, друго издање, повлачи се из оптицаја 1913. године, а званично застарела 1921. године. Новчаница од 10 динара платива у сребру, треће издање, повлачи се из оптицаја 1928. године, а коначно застарела 1934. године. [8]

Новчанице из 1885. године: 50 динара платива у злату и 10 динара платива у сребру званично предстају да буду законско средство плаћања: 1920. године, новчаница у злату, а новчаница у сребру 1899. године.

Две новчанице Народне банке Србије носиле су исти датум: 5. јануар 1905. године. То су биле новчаница од 20 динара платива у злату и новчаница од 100 динара разменљива за сребро. Новчаница од 20 динара у злату застарела коначно 1934. године. Новчаница од 100 динара платива у сребру застарела 1938. године.

Новчаница Привилеговане народне банке Краљевине Србије од 50 динара платива у злату, издата је 1914. години, када земља почиње да се опоравља од балканских ратова, након чега следи неприхватљив и понижавајући ултиматум Србији и припрема за Први светски рат.

За време Првог светског рата Народна банка Србије суспендовала је могућност замене новчаница за злато и сребро и прогласила принудни тецај новчаница. Смањење тражње за новчаницама деноминованим на динаре у злату које је било последица суспензије златног покрића, утицао је на одржавање константног обима оптицаја новчаница које су гласиле на динаре у злату. Златни стандард тј. систем златног важења који је постојао у највећем броју европских држава, после завршетка рата није поново успостављен. [9]

Што се емисионих послова Народне банке тиче, они су обављани наручивањем нових контингената новчаница у апоенима од 10 и 100 динара у сребру (предратних), као и њиховим пуштањем у промет. Била су креирана два нова апоена од 50 и 5 динара у сребру. Већи апоен новчанице ушао је у новчани оптицај Србије 25. марта 1915, док је мањи емитован по завршетку рата.

Средства за војне и друге потребе држава је обезбеђивала задуживањем код савезника, с обзиром на чињеницу да у ратним условима није функционисало тржиште капитала, српска држава није могла доћи до зајмова на финансијским тржиштима. Дакле, буџетски дефицити покривани су из реалних извора. Да би одржала курс српског динара, Народна банка је интервенисала на тржиштима ефективног новца. На тај начин српска монета очувала је вредност и за време Првог светског рата.

Закључак

Прихватајући начела Латинске новчане уније, Србија је прихватила биметализам. Оснивањем српске емисионе установе 1884. године, Привилеговане народне банке Краљевине Србије, Србија и званично пушта у оптицај новчанице са златним и сребрним покрићем (папирни новац је и раније пуштан у оптицај али у народу није наилазио на неко веће поверење). Последњих деценија 19. века смењивали су се монометализам и биметализам у Србији. Сребрне новчанице су много лакше прихватане у промету због мањих апоена (на старту је златна новчаница штампана у апоенима од 100 дина-

ра заменљивих у злато). Међутим, проблем прекомерног оптицаја сребрних новчаница и структура металне подлоге избијају у први план крајем 19. века.

У периоду од 1884. до 1918. године Привилегована народна банка Краљевине Србије пустила је у оптицај девет својих новчаница. Први српски новац издат у другој половини 19. века дочекан је са одушевљењем, а прва новчаница прихваћена је са великом дозом сумње. Пораст поверења грађана у папирни новац било је последица пуштања ситних апоена новчаница, пре свега 10 динара у сребру, што је довело до налог пораста оптицаја новца. У укупној вредности новчаница расло је учешће вредности ситнијих новчаница.

За време аустроугарске окупације Народна банка уложила је велике напоре да обезбеди резерве додатних количина новчаница, које су штампане у Француској. Такозване „ратне” новчанице издаване су у апоенима од 50 динара. Да би се избегло уношење нових банкнота у окупираној Србији у званичном оптицају углавном је био новац окупатора.

По завршетку Првог светског рата и конституисањем нове државе Краљевине СХС, јавља се потреба за уједначавањем новчаног система и нострификацијом новчаница. Министарство финансија Краљевине СХС било је емитент нове заједничке валуте, а динар је поново постао национална монета. Привилегована народна банка Краљевине Србије 1920. године прераста у Народну банку Краљевине СХС и она исте године издаје новчанице у апоенима од 10, 100 и 1.000 динара.

Литература

1. Вучковић, М., Вуксановић, В.: *Народна банка 1884–1934*, Завод за израду новчаница, Топчидер, 1934.
2. Економска енциклопедија, I том, Савремена администрација, Београд, 1986.
3. Економска енциклопедија, II том, Савремена администрација, Београд, 1986.
4. *Привилегована Народна банка Краљевине Србије 1884–1909*, Штампарија „Давидовић”, Београд, 1909.,
5. Хаџи Пешић, Ј.: *Новац Србије 1868–1918*, Завод за израду новчаница, Београд, 1995, стр. 93
6. Дугалић, В.: *Народна банка 1884–1941*, Југословенски преглед, Београд, 2004, стр. 54
7. Дугалић В., Митровић А., Гњатовић Д., Хофман Г., Ковачевић И.: „Народна банка у Краљевини Србији 1884–1914.”, Југословенски преглед, Београд, 2004;
8. Стојановић, Ж.: *Новчанице Народне банке 1884–2004*, Југословенски преглед, Београд, 2004.
9. Гњатовић, Д., Дугалић, В., Стојановић, Б.: *Историја националног новца*, Синекс, Београд, 2003.
10. *Годишњи извештаји Народне банке*, од 1884. до 1914. године.
11. Плавшић, Д.: *Држава и Народна банка*, Тисак југословенске штампе, Загреб, 1930.
12. Радовановић, Б.: *110 година Народне банке 1884–1994*, Завод за израду новчаница, Београд, 1994.